

Svoboda svědomí, přesvědčení, vyznání, mínění – myšlení a jejich projevu

Jan PINZ

I. Svoboda myšlení.

Dějiny svobody myšlení jsou obrazem zápasu lidského ducha s autoritou. Samotné myšlenky se většinou rodí svobodně, ale má-li mít tato volnost svůj význam musí být spojena se svobodou projevu.

Původ volnosti myšlení i slova nacházíme v antickém Řecku, kde byla podmínkou filosofického bádání, pokroku ve vědě, rozvoje literárního a uměleckého, ale také pokusů o vytvoření různých politických zřízení. Ačkoliv antické hnutí rozumové svobody bylo – adodnes je – omezeno na menší část lidí, znamenala svoboda kritiky života hlavní předpoklad kvality kulturní tvorby a pokrokového vývoje společnosti vůbec. Politické rozpravy v Athenách probíhaly zcela svobodně. Filosof Sokrates proslul obhajobou svobody slova stejně jako jeho žák Platon dílem „Obrana Sokratova“. Ve své Apologii vyzdvihuje svrchovanost osobního svědomí nad lidský zákon a ukazuje sociální význam veřejných rozhovorů a kritiky. Stoická filosofie hájila práva jedince proti veřejné autoritě, když obranu proti vadám lidských zákonů našla v zákonech přírody. Ius naturale nabylo pozitivního vlivu i na pozdější zákonodárství římské republiky a principátu římského císařství. Poměry mezi římskou vládou a křesťany v době rozšíření křesťanství v 2. st. n. l. daly vzniknout otázce náboženské svobody. Císařský Řím opustil snášenlivost vzdělaných Řeků, kteří jako přátelé rozumu nenastolovali nad ním oficiální autority. Římští císařové nebyli schopni uznat zásadu svobody svědomí, takže výsledkem bylo pronásledování prvotních křesťanů. Není dnes už zvlášť překvapující skutečnost, že pokud bylo křesťanství asi 200 let zakázáno a pronásledováno hlásalo náboženskou snášenlivost podle zásady, že víra je věcí svobodného rozhodnutí. A že jakmile se stalo někdy kolem roku 323 vyznáním vládnoucím tohoto názoru se vzdalo. A potom až do konce 12. st. církev těžkopádně potlačovala kacířství a systém této diskriminace se ve 13. st. stal známým pod

názvem inkvizice. Tato doktrína intolerance a persekuce trvala např. ve Španělsku až do 19. století.

Renesance a reformace jako humanismus 14. až 16. st. vytvořil duchovní ovzduší k osvobození rozumu. Jednotlivci si začal uvědomovat cenu své osobnosti bez ohledu na původ a vlast. Racionalita odůvodnění protestantského odboje proti církvi přinesla prohlášení práva na vlastní úsudek. Reakce církve proti této formě svobody myšlení vyústila v pověstnou cenzuru tisku „index librorum prohibitorum“. Vedle církevní cenzury se brzy objevila cenzura státní. Zatímco církev potírala kacířské myšlenky a modernismus feudální stát potíral myšlenky politické a svobodomyšlné obzvláště. Byl to francouzský král Jindřich II. a anglická královna Alžběta, stejně jako německý panovník – císař Maxmilián II. (Kaiserliche Bücherkommission), kteří zřídili cenzorský úřad s pověstným „Imprimatur“, jímž cenzori povolovali vydání spolu s úsudkem „Nihil obstat“ anebo „Non admittitur“, jímž vydání nepřipouštěli. Z Německé říše koncem 16. st. se cenzura šířila dále do Rakouského císařství a ostatních částí Evropy. Ačkoliv svoboda tisku se objevila až o tři století později (koncem 18. st. v Anglii, potom ve Spojených státech a po Velké francouzské revoluci ve Francii a Holandsku a do konce 19. st. ve větší části Evropy), jejím základem a předpokladem byla svoboda náboženského vyznání. Svoboda občanská, tj. svoboda mínění je vyústěním svobody náboženské, tj. svobody svědomí, přesvědčení a vyznání. Cestu k občanské i politické svobodě člověka připravovala celá řada pokrokových myslitelů. Anglický básník John Milton ve spisu Areopagitica v r. 1644 píše řeč pro svobodu tisku: „Dejte mi před všemi ostatními svobodami volnost poznávání, vyjádření a svobodu odůvodnění podle přesvědčení.“ Anglický materialistický filosof Francis Bacon vyjádřil své stanovisko k cenzuře takto: „Knihy cenzurou povolené mohou být pouze věci své doby, nikoliv průkopníky budoucna“. Svým dílem k svobodě myšlení přispěl také anglický deista Anthony Collins (Rozprava o volném myšlení – 1713), anglický osvícenský spisovatel a filosof Thomas Paine (Práva člověka – 1791) a mnoho dalších. Mezi všemi však zaujímá zvláštní místo jeden z nich – anglický filosof, logik a ekonom – pozitivista a empirik John Stuart Mill.

II.

Oprávněnost svobody myšlení a jeho projevu.

Odůvodnění oprávněnosti svobody myšlení a jeho projevu se těžko obejde bez posledního představitele anglických filosofických radikálů z první poloviny 19. století, kterým je John Stuart Mill. Tento apoštol svobody nebyl ovlivněn pouze filosofickými radikály (Jeremy Bentham, Thomas Robert Matthus, David Ricardo a James Mill), ale svou filosofickou příslušností patřil prostřednictvím D. Humca k I. Kantovi a skrze J. Locke a R. Descartovi a F. Baconovi a přes ně až k Aristotelovi, Platonovi a Sokratovi. J. S. Mill byl nejenom bystrým myslitelem, ale též člověkem

nadaným sociální představitostí a soucítěním. Proto jeho obhajoba politické svobody přesahovala omezenost hospodářského liberalismu. Lze také soudit, že radikálně demokratický liberalismus Millův s kladným vztahem k socialismu měl značný vliv na formování myšlenky T. G. Masaryka o humanitní demokracii.

Anglické dějiny pokroku svobody smýšlení nabyly přispěním Millovým veškeré své důležitosti. Svoboda svědomí jako nejpřirozenější a zároveň nevyhnutelná k vítězství pravdy je díky J. S. Millovi pokládána za důkaz důstojnosti lidského svědomí. Svoboda projevu jako nevyhnutelný doplněk suverenity občanské společnosti je od dob Millových považována za baštu všech veřejných svobod. Z tohoto pohledu je z počátečního díla Millova nejdůležitější Essay an Liberty z r. 1859 a Considerations on Representative Government z r. 1861. Pojednávají o hranicích, v nichž má být osobní svoboda považována za absolutní, nedotknutelnou. Mill nenachází žádný důvod k tomu, aby bylo zasahování společností do záležitostí jejich členů shledáno jako správné, ovšem s jednou výjimkou: kdy jde o sebeochranu společnosti, tj. povinnost zabránit poškozování jiných. Mill soudí, že utlačování volnosti mínění a svobody rozprav – za předpokladu že jde o čestné případy – znamená vždy působení proti sociální prospěšnosti. Ať je potlačované mínění zcela, částečně nebo je nepravdivé, správný postup předpokládá, že je třeba protivníkovi poskytnout vždy úplnou svobodu popírat takové mínění. Je veliký rozdíl přijímáme-li nějaký názor za správný jen proto, že nebyl nikým popírán anebo proto, že byl autoritativně prohlášen jako správný za tím účelem, abychom zabránili jeho kritice – to na straně jedné a přijímáme-li nějaký názor za správný proto, že ačkoliv byl svobodně popírán, nebyl věcně potřen – to na straně druhé. V prvním případě chybí předpoklad správnosti takového názoru, v druhém případě naopak je splněna podmínka k tomu, abychom za základ jednání položili předpoklad správnosti uvedeného názoru. Stejně tak je potřebné přihlížet na diskusi. I když jde o názor všeobecně přijatý jako správný, je ohledně užitečné vést o něm rozpravu, protože právě takový názor bývá zřídka kdy úplně pravdivý. Teprve tím, že je podroben skutečně kritické diskusi můžeme nabýt rozumové jistoty o jeho pravdivosti. Užitečnost doplňování jednostranných populárních pravd jinými pravdami, které veřejné mínění v té době přezírá, vysvětluje J. S. Mill tím, že jde o mínění, které je právě zanedbáváno protože je toho času hájeno menšinou. Ale právě z tohoto důvodu musí být zmíněné jiné pravdy nejen připuštěny, nýbrž i podporovány. Millovy důvody lze ještě doplnit úvahou, že pro pokrok vědění, pro možnost napravovat omyly je zapotřebí neomezené svobody bádání, naprosté svobody zkoumání a úplné svobody kritiky společenských řádů a státních zřízení – jen tak mohou být tyto instituce zlepšeny, jen tak může být nalezena cesta k novým potřebám a poměrům. Říkáme-li, že naprostá svoboda myšlení a rozpravy je nejvyšší podmínkou rozumového, mravního pohybu a zároveň je základní podmínkou sociálního pokroku, pak je vhodné poukázat na skutečnost, že zřetel na trvalou sociální užitečnost této svobody nutně převáží jakékoliv ohledy na okamžité výhody a dočasnou prospěšnost plynoucí z potlačení zmíněné svobody. Především názory lidí z různých politických kruhů a z různých vyznání – pokud jsou politické, vždycky

jsou a zůstávají diskutovatelné, nezávazné. Dá se dokonce říci, že nejvíce zasluhují kritiku ty politické názory, které se autoritativně prosazují prostřednictvím státního mechanismu, neboť ipso facto mají mocenský charakter. Konečně je případně podotknout, že politické názory šířené mocí výkonnou, tedy názory vládní, nemusí být vždy nutné názory státními. V krajním případě mohou být dokonce protistátní, totiž zaměřené proti občanské společnosti.

Podle J. S. Milla má být naprostá svoboda vyznání, politického přesvědčení a jakékoliv nauky – děje-li se tak na základě etického přesvědčení – stejnou samozřejmostí jako svoboda mínění, diskuse a kritiky. Prismatem tohoto pohledu můžeme posuzovat případ, kdy někdo spáchá zločin na základě seznámení se s určitým politickým názorem, který byl otisknuto v publikaci. Nelze v této souvislosti volat autora zmíněného názoru k právní odpovědnosti nebo jinak potlačovat tento názor, pokud sám neobsahuje konkrétní výzvu k vykonání nějakého určitého násilí, tedy výzvu vědomou a přímou. Vždyť přece i prorok má právo hlásat názor, že konec světa je přede dveřmi. Ostatně takové mínění zastával ve své době i Jesus Kristus a jeho učedníci.

Jiným případem je otázka protiprávnosti útoku na různé nauky a přesvědčení. Taková činnost nemůže být označena za protiprávní, je-li při polemických útocích zachována základní slušnost a minimální věcnost. Jestliže se objevuje někdy obava, že svoboda polemických útoků na určité vyznání nebo doktrinu představuje volnost zneuctění takových přesvědčení a nauk, pak k řešení případu sluší se uvést osudy zákona o rouhačství. Ještě před Anglickou revolucí v 17. st., kdy existovala přísná cenzura tisku se země těšila svobodou osobní podle základu anglické ústavy, kterou byla Magna Charta Libertatum z r. 1215. To byl předpoklad svobody smýšlení, kterou můžeme datovat rokem 1695, v němž parlament neobnovil zákony o cenzuře. Fox's Libel Act z r. 1792 dal porotě právo rozhodovat ve věcech tiskové svobody. Jen zákon o rouhačství zůstal v platnosti ještě dlouho potom. Obhájcí tohoto zákona ještě počátkem 20. st. tvrdili, že používáním zákona – prostřednictvím stíhání rouhačství – nechtějí omezovat svobodu projevu, ale pouze chránit náboženské citění před urážkou a výsměchem. Výstižně k tomu onehdy poznamenal Sir J. F. Stephen: „kdyby zákon onen byl opravdu nestranný a trestal rouhačství pouze proto, že uráží city věřících, měl by také potrestati takové bláznění náboženství, které uráží city nevěřících. Všechny sebevážnější a nadšené projevy náboženské nesmírně trapně se dotýkají těch, jež v ně nevěří.“

Dějinně se potvrzuje, od nesnášenlivosti náboženské až k dnešní nesnášenlivosti politické, že každá názorová soustava, politický směr, které stojí na předpokladu, že ony jsou jediné správné a samospasitelné, mají v sobě automaticky zakodován princip pronásledování jiných názorů. Bylo by útokem na opuštěné bojiště tvrzení, že neúčta až pronásledování jiných názorů je věcí minulosti. Zkušenosti v této záležitosti jsou i z přítomnosti. Odkaz velkého myslitele J. S. Milla lze shrnout do pěti řádků: Není na nebi ani na zemi věc, která by nesměla být podrobena nejpronikavější kritice a nejostřejšímu rozboru. Zvláště pak to platí o věcech, které nám jsou

predkládány s mocenskou převahou. Tak jako svoboda projevu je pro občanskou společnost nejpotřebnější v době, kdy je táž občanská svoboda pro držitele státní moci nejnechtěnější.

III.

Dilemma rozsahu svobody projevu.

Neexistence svobody projevu nebo její podstatné omezení ze strany státu můžeme chápat jako politickou persekuci. Tato svoboda obsahuje v sobě právo dožadovat se ochrany proti jejímu potlačování a upírání. Nepatří totiž k darům státu věnovaným občanovi. Naopak občané si tuto svobodu přinesli s sebou na svět. Otázka rozsahu svobody projevu se však klade také z hlediska zneužívání této volnosti proti oprávněným zájmům jiných občanů a jejich organizací. Mluví se pak o přípustnosti svobody lhát, vyhrožovat, pomlouvat a urážet. Uvedený problém si vyžaduje stručný přehled argumentů svědčících buď pro omezenost svobody projevu anebo pro její neomezenost.

Argumenty pro omezenost svobody projevu: „Svoboda bez mravního základu, bez práva a spravedlnosti je pro dravce, je libovůle a tyranství despoty“ František Palacký, český historik a politik 18. st. „Svoboda jest možnost, každému člověku náležející, užívatí podle své vůle všech svých schopností. Spravedlnost jest jí pravidlem, práva druhého hranicemi, přirozená povaha základem a základ strážcem“ z Prohlášení práv ve francouzské ústavě z r. 1793. Shora uvedené citáty rozlišují mezi svobodou správnou (mravnou, spravedlivou, oprávněnou a přirozenou) a svobodou nesprávnou (nemravnou, nespravedlivou, neoprávněnou a nepřirozenou). Jinými slovy diferencuje se zde mezi svobodou jako znakem demokracie a libovůl jako znakem feudalismu.

Argumenty pro neomezenost svobody projevu: „Láska k moci a láska ke svobodě si věčně odporují, kde je nejméně svobody je vášnivá touha po moci nejpálčivější a nejnesvědomitější“ John Stuart Mill, anglický filosof a národohospodář 19. st. „Despotové všech dob se obávají myšlenek o svobodě více než bajonetů“ Thomas Jefferson, americký státník a politik 19. st. „Svoboda má býti jako slunce, které svítí každému“ z prohlášení francouzského Národního shromáždění v r. 1789. „Strávil jsem život hledáním a hlásáním pravdy, kterou miluji; život nekonformní, volnomyšlenkářský, svobodný a kritický k jakýmkoliv ideovým problémům a prostřednictvím nich k problémům praktickým“ Francois Marie Voltaire, francouzský spisovatel a filosof 18. st. Pojetí svobody projevu s neomezeným rozsahem je spojeno s principem suverenity občana a občanské společnosti. Omezení svobody projevu je pak pocíťováno jako omezení suverenity člověka a lidu. Toto omezení je interpretováno jako forma cenzury, tedy jako mocenský nátlak na obsah projevu, jako panské potírání řetězem k připomenutí poddanského ducha občanům. Omezenost svobody projevu je dále slučována s intolerancí jako poselstvím bezmocnosti moci. Konečně se neo-

mezenost svobody spojuje s autonomií lidského ducha, s autonomií mravu osobnosti člověka ve smyslu úvah Immanuela Kauta.

Závěry z porovnání argumentů svědčících pro omezenost svobody projevu a pro její neomezenost mohou být odlišné podle výběru jednotlivých argumentů a podle jejich hodnocení, jakož i podle vlastního přístupu k tomuto problému. Je to otázka existence mezi svobody projevu a pokud tyto meze uznáme vzniká související otázka jejich polohy. Chceme-li slova holandského myslitele ze 17. st. Barucha Spinozy: „Člověk je svobodný, když může postupovat otevřeně a nemusí používat lest“ nebo úvahu českého novináře a politika z 19. st., Karla Havlíčka Borovského: „Proti zlým účinkům tisku se má působiti opět tiskem“ napadají nás myšlenky o potřebě rovnosti svobody projevu, resp. o nutnosti mít stejné anebo obdobné prostředky k využití svobody projevu. Jestliže svoboda projevu spočívá ve sdělení toho, co člověk vyznává, a to beze strachu před následky tohoto projevu a bez nutnosti bránit se přesile nebo autoritě, potom zde musí být ochrana svobodně projeveného mínění. A to je povinností moderního právního státu, aby princip svobody byl spojen s principem bezpečnosti.

Chceme-li vyslovit odpovědi na otázky mezi svobody projevu, resp. vymezení těchto mezi nevyhne se střetu dvou právních kategorií, kterými jsou svoboda projevu, zejména svoboda kritiky a svoboda soukromí, zejména svoboda mravní integrity osobnosti. Hranice mezi těmito právními sférami svobody jsou právními mezemi. Průnik do svobodné zóny soukromí využitím svobody projevu pak – za předpokladu, že nejde o přípustnou formu zásahu – znamená zneužití svobody. Takové zneužití svobody je ovšem obvykle považováno za protiprávní jednání, se kterým je spojen právní trest. Je to sankce za překročení mezi svobody projevu. Z toho plyne nutně závěr, že svoboda projevu je omezená. Sledujeme-li ovšem celou záležitost z polohy spravedlivé svobody, která není libovůlí, protože je stejná pro všechny a která uznává zásadu, že není zločinné myšlenky je jen zločinného činu, musíme patrně dospět k jinému závěru. Zbraně kritiky a diskuse jsou logika a důvody, nikoliv násilí hmotné nebo duchovní. A svobodný projev vyplývá z přesvědčení. Je nespravedlivé někoho trestat proto, že čestně zastává odchylné mínění, byť sebevíce pobuřující, a že se ho nemůže vzdát. Neboť přesvědčení není vždycky věcí vůle: Můžeme tedy přistoupit k jinému vyústění řešení problému rozsahu svobody projevu. Hranice svobody jedné jsou dány pouze hranicemi svobody druhé. Překročení těchto hranic není zneužitím svobody, tedy protiprávním jednáním, ale pouze chováním právem neaprobovaným. Znamená to, že pohyb uvnitř sféry svobody, která je ohraničena životním prostorem jiných svobod je chováním právem aprobovaným. Tomuto chování právní stát poskytuje právní ochranu. Pohyb ve sféře svobody, která je za hranicemi vymezenými sousedními svobodami, resp. výkon vlastní svobody zasahující do vnitřní sféry svobody cizí je chováním právem neaprobovaným. Proto tomuto chování právní stát neposkytuje právní ochranu. Důsledkem uvedeného právního stavu je povinnost (nikoliv sankce) satisfakční v případech, že výkonem svobody projevu v této sféře vznikla dotčené osobě újma. Je to právní kompenzace excessu, je to právní povinnost nést

prokazatelné a odůvodnitelně škodlivé následky využití (nikoliv zneužití) svobody projevu v nechráněném pásmu. Zmíněné pojetí rozsahu svobody projevu je založeno na principu, že stát nemůže omezit svobodu, kterou nevytvořil, ale musí zajistit přiměřenou rovnost v jejím využívání a odstranění škodlivých následků spojených s jejím využíváním zasahujícím do základní sféry jiné svobody. Svobodnému subjektu přísluší možnost využití svobody projevu v obou oblastech. To je jak v oblasti, kde stát realizace svobody schvaluje a podporuje, tak i v oblasti, kde stát realizaci svobody neschvaluje a nepodporuje. Rozdíl je pouze v tom, že výkon svobody v druhém případě je spojen s povinností vyrovnat nepříznivé následky vzniklé subjektu jiné svobody. Shoda je zase v tom, že v obou případech nemůže stát výkon svobody zakázat.

Satisfakční povinnost spojená s realizací svobody v nechráněném pásmu je založena na subjektivní odpovědnosti. S pocitem téhož principu se v 15. st. vyjádřil český myslitel a náboženský kazatel Mistr Jan Hus: „Dokažte mi, že chybuji a odvolám.“ Svobodu projevu, jak je patrné z předchozího textu, lze rozlišovat jak na svobodu omezenou a neomezenou, tak i na svobodu spravedlivou a nespravedlivou. Samotné zneužívání svobody však nemůže být důvodem k jejímu zrušení nebo omezení. Cum grano salis je svoboda projevu neomezená.

IV. Résumé

Svoboda projevu jako volnost nakládat podle svého svobodně vytvořeného rozhodnutí se svým přesvědčením, svědomím, vyznáním a míněním reprezentuje autenticitou existenci hodnoty lidské osobnosti. Tato svoboda se stejně jako jiné svobody uskutečňuje v sociální sféře. Není-li v organizaci občanské společnosti zabezpečena přiměřená rovnost v této svobodě, nemá projev myšlení sílu své opravdové individuality. Spravedlivá svoboda předpokládá přiznání minimálního sociálního prostoru každému pro vyjádření své hodnoty cestou svobody projevu. Tak aby nemusely být pochybnosti jestli man of the street má stejné právo na vyjádření jako ti, kteří stojí v čele politického života nebo měří míru svých práv bankovním kontem.

Průkopník idey svobody Benedictus de Spinoza proslul svou myšlenkou: „Ve svobodném státě si každý může myslet co chce a říkat co si myslí.“ Za ovoce této neomezené svobody můžeme pokládat také dílo Sigmunda Freuda a Friedricha Nietzscheho, kteří odhalili neprobádané hlubiny ducha, dílo Charlese Baudelaira a Jamese Joyce, kteří v nich trhali květiny a dílo Paula Cézanna a Pabla Piccassa, kteří tohoto ducha vtiskli přírodě. Poslední nechť ale patří českému osvíceneckému filologovi a historikovi 19. st. Josefu Dobrovskému: „Defendat quod quisque sentit: sunt

anim iudicia libera“ (Braň každý co cítí, vždyť úsudky jsou svobodné).

* * *

S U M M A R Y

The freedom of conscience, conviction, worship and opinion

The first chapter of the paper (*The freedom of thinking*) deals with the origin of the freedom of thinking in ancient Greece and Rome, in the time of renaissance and reformation until the French revolution. Next chapter (*The authorization of the freedom of thinking and its manifestation*) pays a special attention to the justification of the authorization of the freedom of conscience, conviction, worship and opinion, and their manifestation, especially from the John Stuart Mill's point of view. Chapter three (*The dilemma of the extent of the freedom of the speech*) compares the arguments for and against the restriction of the freedom of the speech. This chapter comes to the result, that *cum grano salis* the freedom of the speech is unrestrictable. The last chapter (*Résumé*) summarizes the whole paper and states, that the freedom of the speech represents the authentic existence of the value of human existence. To make this value be present in everyone, must the freedom of the speech be a fair one, connected with equal conditions of practising. Only in this way the delicate legacy of the philosopher Benedict de Spinoza can be filled: „In a free state is everybody allowed to think what he wants to, and to say, what he thinks.“